

RASPAD I PAD

TEŠKO BREME ODGOVORNOSTI

LATINKA PEROVIĆ

Razgovor vodili Dejan Ilić i Predrag Brebanović

U javnosti se Vaše ime poslednjih dana najčešće pominje u vezi sa Komisijom za istinu i pomirenje koju je formirao predsednik Koštunica, a koju ste – zajedno sa profesorom Vojinom Dimitrijevićem – odlučili da napustite, praktično pre no što je započela sa radom. Tim povodom, čuju se i oštre reči na Vaš račun. Nezavisno od konkretnih prilika i Komisije kakva jeste, kako u ovom – po mnogo čemu prelaznom – periodu vidite funkciju i smisao takvih i sličnih tela, organa, organizacija...?

Pitate me kako vidim “funkciju i smisao... tela, organa, organizacija”, koje smatrate sličnim Komisiji za istinu i pomirenje, u kojoj za sebe nisam uspela da nađem mesto. A mene, već više od jedne decenije, muče druga pitanja: šta se događa sa zemljom koju smo smatrali svojom, u vreme čiji smo mi savremenici, kakve su perspektive južnoslovenskih naroda, još određenije srpskog naroda, u svetu koji se tako brzo menja? Odluke o svakom mom konkretnom javnom angažmanu uslovljene su odgovorima na ova teška pitanja. Do tih odgovora ja dolazim neumornim istraživanjima moderne istorije srpskog naroda. Ali, i neprekidnim preispitivanjem vlastite moralne i intelektualne odgovornosti.

Povremeno podižem rolo Univerzitetske biblioteke u Beogradu, u kojoj je, uz rad u arhivima, proteklo mojih trideset godina. Nijednu od tih godina, nijedan od tih dana, nisu mi pojeli skakavci: ali, verovala sam da, posle oktobra 1972. godine, kada je u Srbiji napravljen zaokret, odnosno nasilno zaustavljen proces modernizacije, koji je Srbiju, zajedno sa drugima u Jugoslaviji, snažno nosio ka Evropi, nikada neću javno govoriti o političkim pitanjima. Nisam čak razmišljala ni o sudbini svojih knjiga, koja je tada bila zapečaćena, – pisala sam ih da zadovoljim svoju unutrašnju potrebu. Kasnije, kada sam, povremeno, izlazila iz okvira koji su mi postavljali priroda posla i vlastita priroda, bila sam koncentrisana na analizu koju sam temeljila na saznanjima, na dijalogu koji su ona u meni otvarala.

Šta se u Jugoslaviji dogodilo? Da li je ona već od svog nastanka bila na putu bez povratka?

Prva Jugoslavija je kratko trajala. Potresali su je nacionalni sukobi, koje je ideologija integralnog jugoslovenstva samo produčila. Ali, Jugoslavija se obnovila u antifašističkom ratu na realističnom programu federacije, kao izraza postojanja različitih naroda. Naroda različitih istorija, jezika i vera, koji su u Jugoslaviji nalazili zajednički interes.

Druga Jugoslavija imala je svoja ograničenja. Komunistička ideologija je, naročito neposredno posle Drugog svetskog rata, bila zajednička vrednost, i u tom smislu glavno vezivno tkivo. Mnogo važnije ograničenje bio je partijski karakter države. Ali, pola veka druge Jugoslavije nije bez značajnih rezultata. To je, pre svega, najduže razdoblje mira. Sukob sa Informbiroom 1948. godine stvorio je prvu pukotinu u sovjetskom velikodržavnom hegemonizmu. Posle toga, ništa više nije bilo isto ni u međunarodnom radničkom pokretu. Postojao je Goli otok. Ali, nužnost opstanka okretala je Jugoslaviju svetlu, i to najpre Zapadnoj Evropi i Americi, tek kasnije je nastao pokret nesvrstanih. Ekskomunicirana iz socijalističkog lagersa, Jugoslavija je tražila i nalazila saveznike u celom svetu. U periodu hladnog rata, Jugoslavija je bila otvorena zemlja. U njenu privredu, zakonodavstvo, u način života miliona ljudi ušli su neki standardi i neke norme razvijenog sveta. Izvršena je industrijalizacija, došlo je do tehnološke modernizacije, postignuti su visoki dometi u kulturi. Zar je sve to bio samo privid?

Naravno, Jugoslavija se morala menjati. Ne samo zbog odlaska Tita kao simbo-

la lične vlasti, već zbog istorijskih izazova pred kojima se našla. Ključno pitanje i jeste u tome kako je ona odgovorila na nezadrživu krizu koja je zahvatila sve istočnoevropske zemlje, na istrošenost komunističke ideologije, koju je već bio nagovestio XX kongres KPSS daleke 1956. godine, a zatim joj evrokomunizam dao veliko ubrzanje. Danas se previđa činjenica da u Jugoslaviji nije postojao jedan odgovor na to pitanje. Od toga mora početi svaka analiza uzroka raspada Jugoslavije.

Već sama činjenica da su u Jugoslaviji postojali različiti odgovori, koji su kasnije dobili i nacionalni izraz, govori o tome da njene unutrašnje protivurečnosti nisu bile zamrznute. Metafora o Jugoslaviji kao zamrznutoj lešini i zadahu koji je počeo da se širi usled porasta temperature jednako je rđava kao i ona o Jugoslaviji kao steni čije razaranje oslobađa crve koji su pod njom ležali. To su floskule koje ne mogu da potisnu pitanje zašto je u Jugoslaviji, na kraju XX veka, došlo do varvarskih ratova, koji tako dugo traju; zašto je došlo do erupcije zla: obnove logora, monstruoznih zločina, poništavanja ljudskih života i materijalnih vrednosti? U odgovoru na to pitanje istoričar mora da poštuje redosled.

Ne sporim potrebu raznih inicijativa, tela, komisija. Ali, da bih ostala slobodna, u stalnom dijalogu sa sobom i drugima, ne mogu da budem ograničena nikakvim "višim ciljem", ni klasnim ni nacionalnim. Moja odaynost tom principu izdržala je probu vremena. Ne nalazim nijedan razlog da izneverim princip unutrašnje lične slobode.

Bez obzira na konsekvence, danas jednako kao i juče.

Verujete li u katarzu i u mogućnost pomirenja? Šta bi uopšte predstavljalo "pomirenje"?

Verujem u neizbežnost spoznavanja ne samo naše daleke prošlosti, već i ove, neposredne, prošlosti, ispunjene patnjama i nenadoknativim gubicima. Za to je, dakako, potrebna politička volja. Ali, ako ona i izostane, zbog ideološke i političke borniranosti nosilaca političke moći, duh neće ostati zatvoren u boci. Moguća su teška ogrešenja o čovečnost, ali ona se ne može uništiti. Još uvek se istražuju zločini koje su počinili fašisti. O zločinima staljinista već postoji čitava književnost. Pa, ipak, sve to mnogo više liči na početak nego na kraj traganja za korenima zla. Totalitarizam, banalnost zla, Treblinka, Aušvic – ostaće večne teme nauke, umetnosti, istorije ljudske civilizacije. Tako je ljudski ograničena i politički provincijalna zabluda ovdašnjih projekatana i izvršilaca zločina da će, obmanom masa, moći da prikriju nedela počinjena u ime "državnog razloga". Treba povući jasnu demarkacionu liniju između zla i dobra. Pre pomirenja, a naročito pre obnove poverenja između južnoslovenskih naroda, mora doći do pokajanja. Hoću da verujem da ćutanje koje prati otkrivanje zločina kojima je optočen Beograd nije izraz ravnodušnosti već šoka, zamišljenosti, pogruženosti. Sankcionisanje zločinaca delovalo bi oslobađajuće. U narodu to se naziva odvajanjem kukolja od žita.

Na ljudima koji danas vode državu leži teško breme odgovornosti. Oni moraju odbaciti politiku koja je činjenje zločina smatrala pravim putem ka cilju. Izbegavajući da se krivice individualizuju, oni na čitav narod tovari tešku hipoteku. I još kažu da to čine u ime nacionalnog dostojanstva!

Imate li već sada – kao istoričar – jasnu predstavu o tome kako će struka u budućnosti bližoj i daljoj gledati na Srbiju iz poslednje decenije dvadesetog veka? Jesu li, na primer, ratovi kroz koje smo prošli bili osvajački ili građanski?

Bitno je da istoričarima postanu dostupni istorijski izvori, i da oni počnu da istražuju. Neće biti jedne istine, ni jednog odgovora. To su kategorije koje pripadaju ideološkoj svesti. Nauka nema odgovor, ona ga traži. Iluzija je da istorijska nauka može da se, zauvek, pretvori u servis dnevne politike. Ako svoju svrhu ograniči na neprestano opravdavanje onoga što se dogodilo, historiografija osujećuje razvoj kritičke svesti i političko sazrevanje naroda. Proizvodi takve historiografije služe samo za domaću upotrebu. Oni ne mogu da izdrže ni upoređivanje ni probu vremena. Redukcionistički odnos prema prošlosti lišava historiografiju njene dijaloške suštine. Time se učvršćuje totalitarni obrazac i stvara podloga za irealne političke orijentacije i odluke.

Kakva je bila Vaša (Vaša lična i srpskog političkog vrha s kraja 60-ih i početka 70-ih) vizija Jugoslavije nakon Tita? Koliko je taj odnos prema budućnosti bio različit u odnosu na ostale republičke političke elite?

Za razliku od velikih historiografija, u koje, razume se, uključujem i rusku historiografiju, komunizam u srpskoj historiografiji još nije predmet proučavanja. On se ovde ne posmatra kao istorijska pojava već kao incident istorije. Komunizam, međutim, ima svoje utemeljenje u srpskoj istoriji, složena je pojava i, uz svu monolitnost ideologije i organizacije, veoma protivrečna.

Komunistička elita uvek je bila podeljena na liberalnu i dogmatsku struju. One

su svoje snage neprestano odmeravale. Za budućnost Jugoslavije, odlučujuće je bilo odmeravanje u Srbiji. Do njega je manifestno došlo u jesen 1972. godine, godinu dana posle sloma pokreta u Hrvatskoj. Bio je to početak kraja Jugoslavije.

Srpski liberali su ekskomunicirani kao: antititoisti, sovjetofobi, zapadnjaci, politički oportunisti, ideološki relativisti, tehnokrati, nacionalisti. U svetu, u svim bivšim jugoslovenskim republikama, o tome su napisane mnoge knjige. Samo je u Srbiji ćutnjom obavijeno postojanje liberalne struje i činjenice da je ona već bila daleko odmakla u izgradnji strategije za period posle Tita. Njeni predstavnici imali su sagovornike u svim bivšim jugoslovenskim republikama i uživali su njihovo poverenje.

Srpski šovinisti nisu se, ipak, zadovoljili samo prećutkivanjem liberalne orijentacije u Savezu komunista Srbije. Pošto su temeljno počišćeni (u Srbiji je 1972. godine smenjeno 6000 ljudi), srpski liberali su svesno difamirani. Htelo se dokazati da nisu bili demokrati: u njihovo vreme bilo je najviše zabrana. Zanimljive su, pri tom, dve činjenice. Prvo, nikada nije opisivana struja koja je pobedila, niti se govorilo o njenim optužbama liberala. Drugo, u vreme nezapamćene represije, zabrana i novčanih kazni listova, progona i ubijanja novinara, nacionaliste su opsedale zabrane u vreme liberala. Država je bila partijska, ali je postojala podela nadležnosti. Odluke nisu bile u rukama partijskih tela već sudske i izvršne vlasti. Spokojno očekujem istraživanja tog perioda. Ona će baciti svetlo na događaje koji su usledili. Zato ni ja, a ni ljudi sa kojima sam podelila sudbinu, nikad nisam

podlegla iskušenju da odgovaram na političke laži.

Šta ste očekivali da će se dogoditi: jeste li mislili da bi se Jugoslavija mogla raspasti? Je li odgovornost za taj raspad ravnomerno raspoređena?

Istorijska nauka nastoji da odgovori na pitanje zašto se nešto dogodilo. Ali, ona nije fatalistička da bi unapred tvrdila da je ono što se dogodilo bilo neizbežno. To bi značilo da u svemu i uvek postoji jedna jedina mogućnost. Tako je i sa Jugoslavijom. Snažan je utisak rata, zločina, krvi, razaranja. Na sceni su mentalni tvorci rata i njegovi izvođači. Postavlja se i pitanje odgovornosti. Pod pritiskom svih tih okolnosti, najlogičnije izgleda tvrditi da Jugoslavija nije ni bila održiva. Ali, jednog dana neće moći da se izbegne odgovor na pitanje pod kojim uslovima je ona, ipak, mogla da se održi. Ili, barem, da se izbegnu ratovi, nasilje, duboko nepoverenje, slepa mržnja. Moraće da se utvrde redosled i mera odgovornosti, kao i na čijoj je strani bio presudan činilac: vojna sila.

Još nije napuštena politička matrica koja je dovela Srbiju do katastrofe. Cilj predstavnika starog režima bio je: Srbija kao vojnopolitička sila na Balkanu. Predstavnici novog režima kažu: Srbija je alfa i omega čitavog regiona. To je ista pretenzija, podjednako bez pokrića. Srbija je izmučena: ona živi od donacija. Kako njeni rigidni političari misle da ona može postati hegemon na Balkanu: novim ratovima, osloncem na spoljne snage? Sve je to potrošeno. Srbija ne sme više da gubi vreme: ona mora, što pre, da se koncentriše na sebe.

Imate li, možda, vlastitu "teoriju o raspadu" Jugoslavije?

U suštini nesporazuma u Jugoslaviji leži njeno različito shvatanje kao države. Srpski narod je, zbog svoje razućenosti i uloge u ratovima, Jugoslaviju smatrao kao svoju državu, u kojoj žive i drugi narodi. Drugi se sa tim shvatanjem nisu nikad pomirili. Svesni odnosa snaga, bili su uvek u otporu tom shvatanju. Kroz taj latentni ili otvoreni otpor, oni su branili i učvršćivali svoj identitet. Pokušaj prepoznavanja posebnog srpskog interesa u Jugoslaviji, odnosno napuštanja identifikovanja Srbije sa Jugoslavijom, do koga je došlo početkom sedamdesetih godina, bio je u svim jugoslovenskim narodima primljen sa nadom. On je i u Srbiji doveo do poleta. Ali je naišao na otpor ujedinjenih snaga staljinističkog dogmatizma i velikosrpskog nacionalizma. Reč je o ideološkom amalgamu koji je prožimao strukture moći, naučne i kulturne institucije, društvene i političke organizacije. Modernizacija Srbije, njeno otvaranje prema svetu, spremnost na dijalog sa drugima u Jugoslaviji bili su primljeni kao početak marginalizacije pomenutih snaga, kao subverzija. Počelo se zvoniti na uzbunu. Tada se formuliše zahtev o uklanjanju liberala pre partijskog kongresa, na kome bi mogla da se učvrsti njihova programska orijentacija. Linija podele između dogmata i nacionalista nestaje i u samom Savezu komunista Srbije. Reakcija drugih jugoslovenskih republika na ovaj trend u Srbiji je ambivalentna. Konzervativci u takvom obrtu u Srbiji nalaze i vlastiti interes. Liberali znaju da se u ishodu u Srbiji odlučuje i o njihovoj sudbini, ali nemaju snage da ga promene. To je, ukratko, istorija srpskih liberala krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka.

Oni se nadovezuju na onu programsku orijentaciju koja se u Srbiji jasno profilisala posle Berlinskog kongresa i koja se svodi na razvoj Srbije kao moderne države, njenu spoljnopolitičku orijentaciju ka Zapadnoj Evropi, kulturno jedinstvo srpskog naroda – nasuprot populističkoj orijentaciji ka očuvanju zaostalosti kao identiteta i oslonca na Rusiju bez njenog poznavanja. Usponi i porazi ove orijentacije u Srbiji su ciklični. Svaki novi pokušaj kretao je sa istanjenijih osnova iz dva razloga: unutrašnji potencijal je, naročito usled ratova, bio manji, a Evropa, čije se propadanje smatralo izvesnim, išla je sve brže.

Trenutno se, pored ostalog, bavite i uticajem ruske političke teorije – narodnjačke i anarhističke – na našu levu misao. U svom nedavnom predavanju posvećenom odnosu srpske levice prema nacionalnom pitanju konstatovali ste da su Vam se tokom proteklih tridesetak godina podjednako neprihvatljivima činile i pozicija advokata levice i pozicija njenog ignorisanja. Da li se situacija u tom smislu danas na bilo koji način menja?

Dugo se već bavim ruskim narodnjaštvom, i to svim strujama u okviru njega: anarhističkom, evolucionističkom, jakobinskom. Nema ruskog revolucionarnog mislioca druge polovine 19. veka na čiji se trag ne nailazi u društvenoj i političkoj misli u Srbiji. Na njihovim idejama, koje osim razlika imaju i mnogo dodirnih tačaka, u Srbiji se formirala ideologija neponavljanja zapadnoevropskog puta. To je, pre svega, značilo preskakanje kapitalizma i izbegavanje socijalnog raslojavanja naroda. I, naravno, građanskog društva i slobode ličnosti kao njegove temeljne vrednosti. Narodna država i narodna partija kao garant njenog jedinstva ugra-

đeni su u program narodne demokratije, zasnovane na izravnoj vladavini naroda putem samouprave. U socijalnom smislu egalitarna, u političkom bez posrednika i institucija, narodna demokratija je, u osnovi, totalitarna.

Srpska levica u XIX veku predstavlja značajno poglavlje istorije srpske patrijarhalnosti. Izvestan diskontinuitet njenih ključnih ideja predstavlja pojava socijalne demokratije. Ali, njena je istorija kratka. Komunisti se vraćaju nekim temeljnim vrednostima narodnjačke ideologije, u prvom redu ideji narodne, odnosno partijske države, sa svim konsekvencama koje iz toga proističu. Komunizam nije nikakav istorijski incident. Bez njegovog razumevanja ne može se objasniti istorija Srbije, ne u poslednjih pedeset već u poslednjih sto pedeset godina.

Jedna ideja vezuje sve etape levice: to je pogled na srpsko pitanje. Protivnici nacionalnog romantizma, socijalisti, socijaldemokrate, komunisti realna rešenja ovog pitanja podjednako ne traže na podlozi mita. Baštinici ideje bratstva, koju su preuzeli iz trijade Velike francuske revolucije, a zatim pobornici internacionalizma, oni su bili u stanju da svoj mali narod zamisle kao deo čovečanstva. Otuda njihov širok pogled na balkanske i južnoslovenske narode, nasuprot teritorijalnim opsesijama i šovinizmu. Nacionalni pripadnici srpske levice su ujedinjenje srpskog naroda, koji je istorija izdelila, uvek zamišljali u savezu sa balkanskim i južnoslovenskim narodima. Napuštajući ovu ideju, srpska levica je izgubila značaj alternative i morala je da doživi istorijsku asfiksiju.

90

Kolika je danas snaga "tradicionalnog kolektivizma" kod nas? Je li to još uvek najveći neprijatelj srpskog društva?

Temeljna vrednost nije nikad bila ličnost već narod. Iz toga je proisticao odnos prema Zapadu i Istoku. Kolektivizam je bio i socijalni i nacionalni. Ideja jednakosti u siromašnom društvu stavljala je uvek pravednu raspodelu dobara iznad proizvodnje, stvaranja socijalnih slojeva i konkurencije. Ideja nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja apsorbirala je sve snage. Ona je ne samo stavljana iznad potreba razvitka nego je razvitak odlagala i zaustavljala. Političko jedinstvo kao najviši cilj, država kao apsolut, utvrđivalo je prioritete: jačanje vojnog činioca imalo je uvek prednost nad potrebama prosvetavanja. Cilj je određivao i sistem vrednosti. Ljudski život imao je malu cenu. U suštini, polje slobode bilo je uvek usko, a sloboda je prvenstveno značila slobodu od drugog. To je, dakako, uticalo na teškoće stvaranja kulturnog obrasca.

Rezultati istraživanja na kolektivizmu su bolno menljivi. Srpski narod se na kraju XX veka našao u najtežoj situaciji u svojoj istoriji. Bez kritičnog preispitivanja neposredne, ali i duže prošlosti, nije moguć obrt koji bi otvorio perspektivu.